

Значення родини Бокаріусів для розвитку судової медицини України (оглядова стаття)

Жаннета Перцева ^{* a},
Ольга Виноградова ^{** b}

* Доц., Харківський національний медичний університет,
м. Харків, Україна,
ORSID: <https://orcid.org/0000-0001-8255-6536>,
e-mail: zm.pertseva@knmu.edu.ua

** Харківський національний медичний університет,
м. Харків, Україна,
e-mail: oy.vynogradova@knmu.edu.ua

^a Написання оригінального рукопису, адміністрування проєкту.

^b Візуалізація.

DOI: 10.32353/khrife.4.2024.06 УДК 340.6(091)(092)(477)

Надійшло 18.10.2024 / Рецензовано 21.11.2024 / Прийнято до друку 25.12.2024 /
Доступно онлайн 31.12.2024

Із нагоди 220-ї річниці заснування Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і, відповідно, Харківського національного медичного університету та з метою акцентувати увагу на ролі родини Бокаріусів у розвитку судової медицини і криміналістики в Україні висвітлено науковий шлях трьох представників цієї династії: батька Миколи Сергійовича й синів Миколи Миколайовича та Віталія Миколайовича. Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові методи: опис, порівняння, аналіз, узагальнення. Родина Бокаріусів віддала служінню судовій медицині та криміналістиці

понад 100 років професійного життя. Микола Сергійович Бокаріус, знаний як ерудований науковець і талановитий педагог, фундатор криміналістичного напрямку в українській судовій медицині, багато зробив для формування вітчизняної системи судово-медичної експертизи і спеціалізованих експертних закладів, зокрема Кабінету науково-судової експертизи в м. Харків. Наукову, експертну й викладацьку діяльність Заслуженого професора М. С. Бокаріуса продовжив старший син — Микола Миколайович, який упродовж 25 років очолював Харківський інститут судових експертиз і зробив вагомий внесок у підготовку кадрів інших харківських інститутів — медичного та юридичного (заснував кафедру криміналістики останнього). Долю молодшого сина Миколи Сергійовича — Віталія — визначила війна: по закінченні Харківського медичного інституту він пішов на фронт. Відомостей про нього у друкованих джерелах не збереглося, авторки послуговувалися спогадами його сина — військового лікаря Сергія Віталійовича.

Ключові слова: Заслужений професор М. С. Бокаріус; Микола Миколайович Бокаріус; Віталій Миколайович Бокаріус; судова експертиза і криміналістика; історія; династія; медична освіта.

Постановка наукової проблеми

У науковій літературі до сьогодні немає комплексного дослідження внеску родини Бокаріусів як династії судових медиків у розвиток судової медицини й експертології України. А життєвий шлях В. М. Бокаріуса взагалі довгий час залишався поза увагою науковців, істориків і педагогів.

Мета статті

Дослідити й узагальнити значення династії Бокаріусів для розвитку судової медицини та криміналістики в Україні. Висвітлити науковий шлях трьох представників цієї династії: батька Миколи Сергійовича й синів Миколи Миколайовича і Віталія Миколайовича.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові методи: опис, порівняння, аналіз, узагальнення.

Аналіз основних досліджень і публікацій

У своїх працях українські науковці (переважно працівники Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти та науки України, Харківського національного медичного університету Міністерства охорони здоров'я України) віддали шану Заслуженому професорові Миколі Сергійовичу Бокаріусу, акцентуючи увагу на окремих етапах або його

діяльності ¹, або наукових досягнень ², або життя ³. Певною мірою досліджено науковий і життєвий шлях старшого сина М. С. Бокаріуса (Миколи Миколайовича) ⁴, а ось про молодшого (Віталія Миколайовича) навіть вузькому колу зацікавлених ⁵ відомо хіба що зі спога-

дів його сина, Сергія Віталійовича ⁶. На жаль, як зазначено вище, комплексного дослідження внеску родини Бокаріусів як династії судових медиків у розвиток судової медицини й експертології України не здійснено до сьогодні, хоча ініціативні науковці робили деякі спроби

- 1 Дольний А. Приклад, вартий наслідування. *За радянського лікаря*. 1940. № 28. С. 2 ; Комаха В. О. Бокаріус Микола Сергійович — один із фундаторів і перший керівник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз (до 90-річчя заснування Харківського НДІСЕ). *Юридические записки*. 2013. № 2. С. 124 ; Циганенко А. Я. Учень та вчитель. Світлій пам'яті професора Миколи Миколайовича Бокаріуса / *Історія в історіях: Харківська вища медична школа у спогадах, документах і фотографіях*; за заг. ред.: В. М. Лісового, Ж. М. Перцевої. Харків, 2015. С. 236 ; Ключев О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфреман Е. Б., Спіцина Г. О., Філіпенко Н. Є. До 150-річчя з дня народження Заслуженого професора Миколи Сергійовича Бокаріуса : монографія. Харків, 2019. 176 с. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 15.10.2024) ; *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 4—28. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LliBduUEvfGdV2KsUTwMKLi6QvVKRzo3/view> (дата звернення: 15.10.2024) ; Бокаріус Л. В., Бокаріус С. В., Філіпенко Н. Є. Медицина — професія їхньої долі. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 2. С. 33—45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf2020_2_11 (дата звернення: 15.10.2024) ; Перцева Ж. Н. Н. С. Бокариус — видаючийся педагог вищої медичної школи / *Вірні клятві Гіпократу: розповіді про тих, хто є взірцем для майбутніх поколінь лікарів*; за ред.: В. М. Лісового, В. А. Капустника, Ж. М. Перцевої; укладачі: Ж. М. Перцева, І. В. Киричок, О. В. Семененко. Харків, 2020.
- 2 Наместникова Л. Н. Светлой памяти учителя / *Історія в історіях ...*. С. 230 ; Фесюнін В. М., Тяпкін А. С. «Архів кримінології та судових наук» і наукова спадщина М. С. Бокаріуса. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 2. С. 77—86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf2020_2_16 (дата звернення: 15.10.2024) ; Ключев О. М., Бокаріус Л. В., Тяпкін А. С. Дослідження наукової спадщини М. С. Бокаріуса — обов'язок працівників наукової установи, що носить його ім'я. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 23. С. 83—98. DOI: [10.32353/khrife.1.2021.06](https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.06) (дата звернення: 15.10.2024).
- 3 Бокариус Н. Н. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса. Неопубл. 1966. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-26. ОФ 5736.
- 4 Якимович И. К 30-летнему юбилею профессора Н. С. Бокариуса. 1895—1925 гг. *Административный вестник*. 1925. № 5—6. С. 17—18 ; Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Отец и сын Бокариусы: жизнь, отданная судебной медицине. *Universitates. Наука и просвещение*. 2009. № 2. С. 12—23. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024) ; Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Династия судебных медиков Бокариусов. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2014. Вип. 14. С. 441—448. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 15.10.2024).
- 5 Островський С. Віталій Бокаріус. *За радянського лікаря*. 1939. № 43. С. 2.
- 6 Спогади С. В. Бокаріуса. 2016. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-25. НДФ 453 ; Бокаріус С. В., Філіпенко Н. Є. Віталій Миколайович Бокаріус — славетний продовжувач великої династії. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики ...*. С. 18. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LliBduUEvfGdV2KsUTwMKLi6QvVKRzo3/view> (дата звернення: 15.10.2024).

у цьому напрямі, звертаючись по допомогу до нащадків славетної династії⁷.

Викладення основного матеріалу дослідження

Заснування в 1804 р. Імператорського Харківського університету (нині — *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*) мало доленосне значення, оскільки сприяло освітньому й науковому розвитку не тільки міста, а й усього краю. Відомий український історик Д. Багалій писав, що «це було справжнє “свято просвіти” для міста, для всієї України»⁸ [Тут і далі цитати й посилання на джерела наведено з дотриманням сучасних правил орфографії; переклад українською наш. — Авторки.]. Університет дав світові плеяду видатних учених — не тільки теоретиків, а й практиків, зокрема, лікарів, які протягом усього свого життя невпинно працювали на благо здоров'я народу, віддаючи цій шляхетній справі всі свої сили та знання.

Деякі династії з покоління в покоління передавали професійну майстерність, відповідальність за родинну справу, найкращі сімейні традиції. Харків'янам добре відомі прізвища лікарів Данилевських, Хажинських і Бобіних, але найвідомішим поміж них (принаймні, у першій половині ХХ ст.) є прізвище судових медиків Бокаріусів. Ця родина віддала служінню своїй справі понад 100 років професійного життя, зробив-

ши неоціненний внесок у створення та розвиток вітчизняної судово-медичної школи.

Засновником цієї династії стала унікальна людина — невтомний трудівник, талановитий педагог, ерудований науковець Микола Сергійович Бокаріус. Він народився 1869 р. в Одесі та здобув середню освіту в Рішельєвській гімназії, де працював його батько. Окрім сина, родина мала п'ятьох доньок. Життя було нужденним, і Микола, у якого доволі рано прокинулися педагогічні здібності, уже в п'ятому класі гімназії почав працювати: з дозволу директора він очолив фізичний кабінет і готував прилади до занять із фізики, за що отримував платню у розмірі 10 карбованців на місяць. Він також займався репетиторством і в такий спосіб допомагав родині⁹.

Хлопець мріяв про навчання в університеті, особливо після знайомства з лікарем Одеської міської лікарні Д. Г. Тюневим. Дитинство та юність Миколи минули в тісному спілкуванні з ним, під постійним впливом його настанов і порад, якими хлопець у міру своїх сил та розуміння згодом удаło скористався на своєму життєвому шляху.

Згодом на перших сторінках посібника «Судова медицина у викладі для юристів» він присвятить учителеві такі слова: «Уважаючи себе багато чим морально зобов'язаним впливові незабутнього для мене дорогого Дмитра Герасимовича, я з почуттям глибокої вдячності та благоговіння до Світлої Пам'яті Його,

7 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024) ; Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Указ. соч. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 15.10.2024) ; Бокаріус Л. В., Бокаріус С. В., Філіпенко Н. Є. Зазнач. твір. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf_s_2020_2_11 (дата звернення: 15.10.2024).

8 Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). В 2 т. Харьков. Т. 1. 1893—1898. С. 190. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/bf7324af-9b96-4f31-a4c2-b0f138f46413/full> (дата звернення: 15.10.2024).

9 Перцева Ж. Н. Указ. соч. С. 246.

присвячую цю мою скромну працю»¹⁰. Особливе враження на нього справило ставлення Тюнеєва до пацієнтів, який «не тільки лікував хворого, а й любив його великою любов'ю і ласкою, добрим, бадьорим словом умів воскресити надію в найтяжчих хворих»¹¹.

1890 р. М. С. Бокаріуса зарахували на медичний факультет Імператорського Харківського університету, і він назавжди пов'язав свою долю із цим містом. Уже у студентські роки виявилася його дієва натура: невпинний потяг до знань і просвітництва, організаторські здібності. Під керівництвом професора В. Я. Данилевського він писав статті до «Народної енциклопедії», яку готували до видання члени Харківського медичного товариства, працював над організацією сільських читалень і бібліотек. Навіть після закінчення університету він деякий час продовжував організувати безкоштовні читання для населення в різних районах міста. Варто взяти до уваги, що на утриманні студента 2-го курсу по смерті батька залишилися мати та дві сестри, тож Микола підробляв репетиторством і малюванням, готував таблиці й малюнки для деяких університетських кафедр¹².

Після успішного закінчення університету (1895) М. С. Бокаріус працював

ординатором факультетської хірургічної клініки під керівництвом відомого професора В. Ф. Грубе (до 1897 р.)¹³. Він займався патологоанатомічними та патогістологічними дослідженнями й демонстрував ці матеріали на лекціях. 1897 р. його обрали помічником прозектора на кафедрі судової медицини під керівництвом професора Ф. О. Патенка. Подальші 34 роки свого життя М. С. Бокаріус присвятив цій роботі¹⁴.

У 1901 р. він став прозектором; захистив докторську дисертацію «Кристали Florence'a, їхні хімічна природа та судово-медичне значення»¹⁵ (1902). Того самого року М. С. Бокаріус обійняв посаду приват-доцента¹⁶. Спрямування його діяльності красномовно свідчить про різноманітність інтересів і невтомну працездатність. Маємо зауважити, що в той час такої спеціалізації, як судово-медична експертиза, іще не існувало: дослідження мертвих тіл перебувало у віданні міських лікарень і лікарняних інспекторів, через що університетська кафедра судової медицини не мала матеріалу для судово-медичного розтину. Для того щоб цього уникнути, Микола Сергійович прийняв на себе керування харківським трупним покоєм на громадських засадах (1902) і виконував ці обов'язки майже 20 років, забезпечивши

10 Бокариус Н. С. Судебная медицина в изложении для юристов. Харьков, 1915. С. 2. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5172> (дата звернення: 15.10.2024).

11 Там же.

12 Перцева Ж. Н. Указ. соч. С. 247.

13 Бокариус Н. С. Автобиография. 1931. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-25. ОФ 2634. С. 1.

14 Ключев О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Спіцина Г. О., Філіпенко Н. Є. Зазнач. твір. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 15.10.2024).

15 Бокариус Н. С. Кристаллы Florence'a, их химическая природа и судебно-медицинское значение : дис. ... д-ра мед. Харьков, 1902. 163 с. : ил. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/12908> (дата звернення: 15.10.2024).

16 Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) ; под ред. проф. И. П. Скворцова и проф. Д. И. Багалея. Харьков, 1905—1906. С. 258. URI: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2138> (дата звернення: 15.10.2024).

в такий спосіб студентів матеріалом для практичних робіт¹⁷. У 1903 р. М. С. Бокаріус почав викладати приватний курс «Відділ судово-медичних макро- та мікроскопічних досліджень»¹⁸, а рік потому (1904) видав працю, присвячену дослідженню странгуляційної борозни¹⁹. Запропонована ним методика визначення прижиттєвості / посмертності цієї борозни стала невід'ємною складовою підручників із судової медицини. Паралельно Микола Сергійович ґрунтовно працював над перебудовою навчального процесу — до плану занять додав нові дисципліни: курс надання першої допомоги до прибуття лікаря (2-й курс), практичний курс судово-медичних розтинів (4-й курс), курс мікроскопічних і мікрохімічних досліджень та речових доказів (5-й курс).

У 1907 р. М. С. Бокаріус запропонував новий реактив для отримання кристалів під час дослідження сім'яної рідини. Ці кристали увійшли в літературу як *кристали Бокаріуса*. У 1910 р. Миколу Сергійовича затвердили завідувачем кафедри судової медицини, того самого року він здобув науковий ступінь доктора медицини та звання професора²⁰, а також першим у Російській імперії провів дактилоскопічну експертизу. Він також винайшов оригінальну конструкцію дактилоскопічної лупи, що давала

Рис. 1. Професор М. С. Бокаріус

змогу локалізувати деталі папілярних узорів для порівняння²¹.

М. С. Бокаріус також збирав матеріали для майбутнього підручника, оскільки студенти навчалися за іноземними посібниками, що не завжди відповідали тогочасним потребам²².

У 1910 р. М. С. Бокаріус видав свою першу книгу — керівництво для студентів «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів»²³, а за рік (1911) власним коштом — перший вітчизняний підручник із судової медицини із приміткою «у конспективному викладі для студентів», головною метою

17 Перцева Ж. Н. Указ. соч. С. 248.

18 Медицинский факультет С. 125. URI: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2138> (дата звернення: 15.10.2024).

19 Бокаріус Н. С. О значении странгуляционной борозды при повешении. Харьков, 1904. 16 с.

20 Кононенко В. И. Николай Сергеевич Бокариус. *Врачебное дело*. 1956. № 12. С. 2.

21 Бокариус Н. С. Лупа для работ над дактилоотпечатками. *Архив криминологии и судебной медицины*. 1927. Т. 1. Кн. 2—3. С. 867.

22 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 13. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

23 Бокариус Н. С. Судебно-медицинские микроскопические и микрохимические исследования вещественных доказательств: опыт руководства для врачей, студентов и фармацевтов. Харьков, 1910. 212 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3177> (дата звернення: 15.10.2024).

якого професор убачав перетворення студента з пасивного слухача на активного й самостійного учасника педагогічного процесу²⁴. У викладанні Микола Сергійович віддавав перевагу практичним роботам, тож максимально його унаочнив, а лекції та заняття наблизив до умов практичної експертної діяльності²⁵. «Професор М. С. Бокаріус уважав, що навчити студента судової медицини можна тільки на практиці, тому надавав важливого значення наочності в навчальному процесі, підручники видавав із кольоровими ілюстраціями, багато з яких готував і малював сам. Від самого початку своєї викладацької діяльності Микола Сергійович почав збирати наочні посібники та літературу, готував муляжі та препарати і зрештою при Університеті у спеціальній прибудові організував Інститут судової медицини (1913). У цьому унікальному закладі він зібрав найбагатшу бібліотеку й апаратуру, підготував приміщення й лабораторію, а найголовніше — започаткував музей судової медицини з експонатами різних галузей застосування цієї науки. Стіни закладу прикрашали висловлювання, які унаочнювали зміст занять: «Повторення є мати навчання», «Життя коротке — мистецтво вічне», «Сумнів — частина правильного судження», «Турбота судового лікаря — найменші деталі», «Погано виконаний розтин не переробиш» та ін. На жаль, Інститут не зберігся. Він був розташований на Ветеринарній площі неподалік тодішнього навчального корпусу медичного факультету на вул. Сумській, 41. Його знесли в березні 1932 р. під час облаштування

площі ім. Держинського (нині — пл. Свободи)»²⁶.

Рис. 2. Пам'ятна дошка на честь Засл. проф. М. С. Бокаріуса (вул. Чернишевська, 46, м. Харків)

Одночасно з роботою в Університеті Микола Сергійович багато викладав підвалини медичних знань у навчальних закладах різного рівня: із 1896 р. впродовж майже 15 років він читав пластичну анатомію в Харківській художній школі (нині — Харківська державна академія дизайну і мистецтв) і видав перший літографований підручник із пластичної анатомії (1908); на юридичному факультеті Університету (1905—1920) викладав судову медицину; на педагогічних курсах — курс шкільної гігієни; на вищих жіночих курсах — анатомію; а на фармацевтичних — фармацевтичне законодавство; також працював директором гімназії та 1-ї Харківської зуболікувальної школи²⁷.

24 Бокариус Н. С. Краткий курс судебной медицины: в конспективном изложении для студентов. Б. м., 1911. 465 с.

25 Перцева Ж. Н. Указ. соч.

26 Бокариус М. С. / Історія Харкова у пам'ятних дошках. Фактографічні та бібліографічні відомості. 02/03/2017. URL: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2017/02/blog-post.html> (дата звернення: 15.10.2024).

27 Бокариус Н. С. Автобіографія ... С. 2—3.

Рис. 3. У музеї Інституту судової медицини (1930)

М. С. Бокаріус зробив значний внесок у становлення та розвиток української судової медицини. Ще на початку своєї праці на кафедрі судової медицини (1897) він не тільки висунув ідею про необхідність спеціальної підготовки судових експертів-медиків і їхньої взаємодії зі спеціалістами з криміналістики (як під час навчання, так і в подальшій роботі), а й активно реалізовував таку взаємодію у власній науковій діяльності.

Відомий професор М. М. Гродзинський писав: «Зайво казати, що криміналістика — це наука, і зайво доводити, який зв'язок існує між судовою медициною та криміналістикою, але не зайво нагадати, що цей зв'язок налагодив Микола Сергійович Бокаріус. Можна цілком обґрунтовано вважати Миколу Сергійовича

фундатором криміналістичного напрямку в судовій медицині»²⁸.

Рис. 4. М. С. Бокаріус з колегами (1904)

У 1915 р. М. С. Бокаріус розпочав роботу над керівництвом для юристів, під час якої зробив ще одне відкриття: він зауважив в утворенні трупних плям

28 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 16. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

не 2, а 3 фази²⁹. Для самостійної роботи студентів на практичних заняттях він розробив і видав 10 методичних указівок та обладнав індивідуальні робочі місця з необхідними інструментами і препаратами відповідно до тематики занять³⁰.

Під час Першої світової війни Микола Сергійович керував розвантаженням санітарних потягів із пораненими, організував курси з підготовки молодших медичних працівників (санітарів, медичних сестер, дезінфекторів та ін.), активно працював у хімічній секції Комітету військово-технічної допомоги в боротьбі із задушливими газами³¹.

Новий поштовх М. С. Бокаріус отримав після жовтневого перевороту 1917 р., коли молода Українська республіка почала формувати нові інституції державної влади й вищої школи. Гостро постала потреба в судово-медичній експертизі та державних криміналістичних експертних закладах, і професор Бокаріус цілковито віддався цій справі. У складі Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР створили судово-медичний відділ (1920), який очолив Микола Сергійович. Саме це і стало початком вітчизняної судово-медичної експертизи на державному рівні. Згодом (1922) цей відділ скасували, натомість запровадили Головну судово-медичну інспектуру (1923), керувати якою також призначили М. С. Бокаріуса. Невдовзі М. С. Бокаріус і С. С. Савченко (слідчий з особливо важливих справ Нарком'юсту УСРР) ра-

зом підготували мотивовану доповідню записку про необхідність започаткування в Харкові Кабінету науково-судової експертизи. У липні 1923 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про створення такого Кабінету в м. Харків, завідувачем якого призначили М. С. Бокаріуса. У 1925 р. Кабінет реформували в Харківський інститут науково-судової експертизи, що, безумовно, стало найвидатнішим науково-організаційним досягненням М. С. Бокаріуса³².

Рис. 5. М. С. Бокаріус зі співробітниками Інституту науково-судової експертизи (перший ліворуч у 1-му ряду — М. М. Бокаріус)

На цьому етапі постало питання підготовки кадрів. Тож під керівництвом М. С. Бокаріуса вперше в країні організували піврічні курси (1925), де свої знання вдосконалювали лікарі — судово-медичні інспектори з різних міст України³³. Того самого року за ініціативи професора відбувся перший З'їзд судових медиків України³⁴.

29 Ключев О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Спіцина Г. О., Філіпенко Н. Є. Знач. твір. С. 58, 67. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 15.10.2024).

30 Перцева Ж. Н. Указ. соч. С. 249.

31 Бокариус Н. С. Автобіографія ... С. 3—4.

32 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 12—23. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

33 Бокариус Н. С. Автобіографія ... С. 6.

34 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

Рис. 6. М. С. Бокаріус із делегатами 1-го Всеукраїнського з'їзду судових медиків (1925)

Окрім роботи із судово-медичними експертами, Микола Сергійович брав активну участь у підготовці кадрів розслідування (юстиції та міліції). Він викладав судову медицину на курсах Червоного права Харківського губвідділу юстиції, на юридичних курсах Нарком'юсту УСРР і у Всеукраїнській вищій школі командного складу при Головному управлінні міліції УСРР³⁵.

Микола Сергійович також підготував кілька довідкових видань для криміналістів³⁶, зокрема: «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку та міліції під час складання словесного портрета»³⁷ (1924), на титульному аркуші якого зазначено, що його «склав і зобразив консультант карного розшуку республіки професор

М. Бокаріус»³⁸; капітальну працю «Початковий зовнішній огляд трупа під час міліцейського та розшукового дізнання»³⁹ (1925). Сучасники стверджували, що цей посібник «завдяки вичерпній повноті й оригінальності не має собі рівних не тільки у вітчизняній, а й у світовій літературі»⁴⁰. Згодом учений видав друком підготовлені ним контурні зображення частин тіла людини⁴¹ (1930), які унаочнювали судово-медичні висновки та сприяли їх доказовому оформленню.

М. С. Бокаріус є автором 47 наукових праць, широко відомих не тільки в нашій країні: західноєвропейські вчені у своїх роботах посилалися на них і цитували їх у своїх керівництвах із судової медицини. Не менш активну участь брав Микола Сергійович у підготовці різних положень, правил та інструкцій, які унормовували проведення експертних досліджень. Можна навіть стверджувати, що впродовж 1920—1930-х рр. він брав участь у виданні кожного розпорядження з питань судово-медичної або криміналістичної експертизи в Україні⁴².

Уся ця робота відбувалася паралельно з викладанням у Харківських інститутах — медичному та юридичному. М. С. Бокаріус мав репутацію чудового педагога й викладача. Кожна його лекція була захопливою квінтесенцією

35 Бокариус Н. С. Автобиография ...

36 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

37 Бокариус Н. С. Справочный подручный альбом для работников уголовного розыска и милиции при составлении словесного портрета. Харьков, 1924. 88 с.

38 Там же. С. 2.

39 Его же. Первоначальный наружный осмотр трупа при милицейском и розыском дознании. Харьков, 1925. 542 с. : ил.

40 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 16. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

41 Бокариус Н. С. Контурные изображения частей тела человека для приложения к протоколам судебно-медицинских вскрытий. Харьков, 1930.

42 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 12—23. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

величезного досвіду в поєднанні з енциклопедичною освіченістю та блискучим викладанням⁴³. У вітальній адресі випускниць Жіночого медичного інституту (1915), яку підписали 150 юних лікарів, знаходимо таке речення: «Ми бачили в Вас такого вчителя, у якого наука зливається з життям у гармонійне ціле»⁴⁴.

Доцільно також згадати про притаманні М. С. Бокаріусу здібності й риси характеру. Різноманітні глибокі знання, суворі внутрішня організованість, цілеспрямованість, вимогливість, чесність, акуратність і відданість праці чудово доповнювали відкритість, чуйність і доброзичливість. Микола Сергійович мав величезний авторитет і довіру студентів. Його обирали і деканом медичного факультету (1920), і начальником академічного відділу Харківської медичної академії (1921). Це був складний період: відбувалася реорганізація, катастрофічно бракувало часу, але прийом студентів відповідно до службових обов'язків М. С. Бокаріус здійснював неухильно (щоправда, він міг початися о 5–6 годині дня, а завершитися об 11–12 ночі, але жодна людина не полишала черги, оскільки всі були впевнені, що Микола Сергійович прийме кожного й допоможе розв'язати його проблему)⁴⁵.

Особисту експертну практику М. С. Бокаріуса складають не тільки розтин понад 3 тисяч трупів, а й понад 5 тисяч експертних досліджень різноманітних речових доказів. Як судовий лікар-практик він мав репутацію

найдосвідченішого експерта, до якого у складних випадках неодноразово зверталися практичні робітники різних міст не тільки УСРР, а й інших союзних республік⁴⁶.

Про талант М. С. Бокаріуса як учено-новатора свідчать також започатковані ним часописи: «Архів кримінології и судебной медицины» (1926–1927; російською мовою та мовами дописувачів) і «Питання криміналістики та науково-судової експертизи» (1931–1932; українською мовою), рукописи в які надсилали науковці й експерти-практики багатьох країн світу. Микола Сергійович спілкувався з авторами їхніми рідними мовами, адже, за словами сучасників, знав 17 мов. До того ж він добре знав і любив мистецтво, мав яскраві творчі здібності: майстерно грав у шахи, чудово малював і складав вірші. Діти успадкували схильність батька до мистецтва: зокрема, молодша дочка стала піаністкою й органісткою⁴⁷.

М. С. Бокаріус працював до останніх днів свого життя. Помер науковець 24 грудня 1931 р. після тяжкої хвороби. Некрологи на вшанування його пам'яті оприлюднили не тільки вітчизняні, а й іноземні часописи: Турина, Брюсселя, Варшави, Нью-Йорка, Буенос-Айреса, Гавани, Оттави, Токіо та ін. Плідну наукову й педагогічну діяльність М. С. Бокаріуса в галузі судової медицини та криміналістики високо оцінив уряд УСРР: одним із перших науковців він здобув почесне звання Заслуженого професора (1925). Після смерті його

43 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 17. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

44 Вітальна адреса М. С. Бокаріусу від випускниць ЖМІ. 1915. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-25. ОФ 3913. С. 3.

45 Бокаріус Н. Н. Жизнь и деятельность ... С. 32–34.

46 Якимович И. Указ. соч. С. 17.

47 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 12–23. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

ім'я отримав Харківський інститут науково-судової експертизи, фундатором і керівником якого він був від дня заснування (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України*)⁴⁸.

Наступником М. С. Бокаріуса як на кафедрі, так і в Інституті став його син від першого шлюбу — Микола Миколайович Бокаріус, який народився 10 липня 1899 р. в Харкові. У вихованні дітей (окрім Миколи, ця родина мала старшого сина Юрія та доньок Ксенію і Зінаїду) М. С. Бокаріус дотримував правила, яке висловив свого часу М. І. Пирогов: «*Справжній предмет навчання полягає в підготовці людини бути людиною*»⁴⁹. Діти навчалися в гімназіях, вивчали мови, займалися музикою та малюванням, багато читали.

Рис. 7. Батько й син: Микола Сергійович і Микола Миколайович Бокаріус

На день народження (1910) Микола отримав подарунок від батька — першу видану ним книгу «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів» із віршованою рукописною посвятою, якою батько відкривав перед зовсім ще юним сином єдиний, на його думку, правильний життєвий шлях — шлях до світу науки, світу ідей. Батько вірив, що син зрозуміє його та йти-ме саме цим шляхом. Майбутнє справдило батьківські сподівання, адже саме цей син продовжив його наукову діяльність.

Микола з відзнакою закінчив гімназію (1917) і вступив на медичний факультет Харківського університету. У той час він уже працював: із 15 років, іще навчаючись у гімназії, служив діловодом у міському трупному покою. Студентом допомагав батькові в організації курсів під час Першої світової війни, а в 1919 р.— у практичних заняттях на кафедрі судової медицини в Жіночому медичному інституті⁵⁰.

В історії нашої країни той буремний час переповнювали катаклізми, що трагічно вплинули й на родину Бокаріусів: загинув у полум'ї громадянської війни старший син Юрій, виїхала з чоловіком за кордон старша донька Ксенія, несподівано трагічно загинула менша Зінаїда. Поруч із батьком залишився Микола (університетське навчання якого продовжилося на 7 років): підтримував і допомагав, навчався бути дисциплінованим, зібраним, пунктуальним і сумлінним⁵¹.

М. М. Бокаріуса перевели (1921) з Донського обласного відділу охорони здоров'я до Харківської медичної академії

48 Ключев О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Спіцина Г. О., Філіпенко Н. Є. За знач. твір. С. 135–136. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 15.10.2024).

49 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 22. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

50 Там же. С. 12–23. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

51 Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Указ. соч. С. 443. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 15.10.2024).

для продовження навчання. У супровідному листі йшлося, що, незважаючи на труднощі, Микола Миколайович виявив себе чудовим організатором, чесним і надійним робітником⁵². Це були саме ті якості, які виховував у ньому батько.

Ще не закінчивши університету (1922), М. М. Бокаріус почав працювати інструктором на кафедрі судової медицини в Харківському медичному інституті (далі — ХМІ, нині — Харківський національний медичний університет Міністерства охорони здоров'я України). Після його закінчення продовжив працювати на кафедрі, але вже на посаді препаратора, а згодом — асистента. Він допомагав батькові у проведенні різних курсів, підготовці книг до видання, адміністративній роботі. У 1924 р. керував секцією ідентифікації, а потім — секцією судово-біологічних досліджень в Інституті науково-судової експертизи. Під час батькової хвороби виконував його обов'язки і на кафедрі, і в Інституті. Глибокі професійні знання, багатий практичний досвід і широка загальноосвітня підготовка допомагали Миколі Миколайовичу успішно замінити батька. У 1931 р. він здобув звання професора, а 1932 р. очолив кафедру судової медицини ХМІ⁵³.

Про перші свої самостійні кроки на цих посадах значно пізніше він розповідав багаторічному ректорові ХМІ А. Я. Циганенку, який уважав себе його учнем. Анатолій Якович згадував: «Спочатку він [М. М. Бокаріус.— Авторки.] боявся тієї великої відповідальності, яка лягла у далекому 1931 р. на його ще молоді плечі. Боявся не тому, що йому бракувало знань чи досвіду, а тому, що він відчував

велику відповідальність перед ім'ям свого батька, його спадщиною, на які тепер йому необхідно було рівнятися, відповідати й надалі тримати рівень його творчого здобутку»⁵⁴. Життя засвідчило, що він із честю витримав цей виклик.

У 1930-ті рр. М. М. Бокаріус жив таким само насиченим життям, як і раніше його батько. Окрім керівництва Інститутом науково-судової експертизи, він завідував кафедрами судової медицини в 1-му та 2-му ХМІ, Українському інституті для вдосконалення лікарів. Від грудня 1931 р. до від'їзду в евакуацію (1941) він викладав судову медицину в Юридичному інституті, а з 1939 р. завідував у ньому кафедрою криміналістики і судової медицини. Одночасно викладав на юридичних курсах, керував практикою курсантів міліції, читав курси й окремі лекції із судової медицини для працівників прокуратури, слідства та міліції, слідчих військової прокуратури тощо⁵⁵. Приділяючи, як і батько, значну увагу наочності, він організовує виставки, музеї, лабораторії, а 1937 р. видає «Лекції з судової медицини» у 2-х частинах (ч. 1 «Процесуальна частина», ч. 2 «Асфіксія») ⁵⁶.

Рис. 8. М. М. Бокаріус в Інституті науково-судової експертизи дає пояснення відвідувачам (1931)

52 Бокаріус Н. Н. Автобіографія. 1941. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-26. ОФ 4613. С. 1, 2.

53 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

54 Циганенко А. Я. Знач. твір. С. 236.

55 Бокаріус Н. Н. Автобіографія ... С. 5—6.

56 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 21—20. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

У роки Другої світової війни під час окупації Харкова фашистами М. М. Бокаріус разом з 1-м ХМІ перебував в евакуації. Працюючи в медінституті, викладав судову медицину у Чкаловській філії Всесоюзного заочного юридичного інституту. Розпорядженням уряду УРСР його призначили до складу державної комісії із розслідування звірств німецько-фашистських загарбників на окупованій території Харківської та Донецької областей. Висновки з підготовлених М. М. Бокаріусом документів лунали і на першому громадському суді над фашистськими злочинцями, організованому в Харкові в листопаді 1943 р., і на Нюрнберзькому процесі (із вуст державного обвинувача від СРСР Р. А. Руденка). За діяльність під час війни Миколу Миколайовича нагородили орденом Трудового Червоного Прапора⁵⁷.

Після повернення до Харкова М. М. Бокаріус доклав багато зусиль для відновлення роботи кафедри судової медицини у ХМІ та Інституту судових експертиз, яких, за спогадами сучасників, «фактично не було, а були тільки люди. Працювали багато, і завжди разом з усіма і навіть більше за всіх трудився сам М. М. Бокаріус, не гидуючи ніякою роботою: чи то винос сміття, чи то миття підлоги»⁵⁸.

Водночас Микола Миколайович не полишав наукової діяльності: саме в цей час він написав праці про покалічення кінцівок у военній обстановці та роль випадкових речових доказів у практиці

слідства й дізнання, розробив практичні вказівки з техніки наукового розслідування злочинів. Низку досліджень він присвятив питанням судової травматології — пошкодженням, завданим вогнепальною зброєю та тупими предметами, і приладу для заміру вхідних вогнепальних ушкоджень та визначення калібру куль з точністю до 0,01 мм⁵⁹. М. М. Бокаріус видав друком майже 200 наукових праць, основна тематика яких — судово-медична експертиза та криміналістика. Під керівництвом і за редакцією Миколи Миколайовича також оприлюднено багато збірників і окремих наукових праць із питань судової медицини та криміналістики⁶⁰.

Усе своє життя М. М. Бокаріус присвятив розвитку вітчизняної судової медицини та криміналістики, упровадженню результатів наукових досліджень у практику, освіті й вихованню науковців і практиків експертної діяльності. Майже 30 років він очолював кафедру судової медицини у ХМІ (1932—1961). За свідченнями сучасників, він — «енциклопедично освічена людина, чудовий педагог, який широко використовував на заняттях багатий практичний матеріал. Його ерудиція завойовувала слухачів з перших слів розповіді. Послухати лекції Миколи Миколайовича приходили викладачі з інших кафедр»⁶¹.

У ХМІ його неодноразово призначали на посаду проректора з навчальної роботи (1952—1956, 1957—1960, 1962—1964). Авторитет М. М. Бокаріуса в Інституті

57 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 12—23. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

58 Наместникова Л. Н. Указ. соч. С. 231.

59 Бокаріус Н. Н., Соколов Б. И. К установлению калибра пуль по огнестрельным повреждениям костей черепа. Сборник научных работ по судебной медицине и криминалистике, посвященный памяти засл. проф. Н. С. Бокаріуса. 1956. Вып. 5. С. 35. URL: https://drive.google.com/file/d/1yCiCsVh9l45ekr_YMiI8qazZpOXTyQPd/view (дата звернення: 15.10.2024).

60 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

61 Там же.

був безумовним: загального визнання та поваги він зажив аналітичним розумом, працьовитістю, акуратністю, глибоким розумінням суті навчального процесу й умінням його організувати. Притаманні йому риси характеру — інтелігентність і пунктуальність, обов'язковість і доброзичливість, чутливість і доброта — привертали до нього студентів і молодих науковців, а він охоче працював із ними. Під його керівництвом виконано й успішно захищено 4 докторські та 26 кандидатських дисертацій. Багато його випускників завідувало кафедрами медичних і юридичних інститутів не тільки в нашій країні, а й у Німеччині, Румунії та ін. Учні цього авторитетного вченого і талановитого педагога згадували його як чуйну людину, готову допомагати не тільки в навчанні, а й у життєвих питаннях⁶².

Як одного з найвідоміших судових медиків нашої країни, М. М. Бокаріуса свого часу неодноразово запрошували як експерта розв'язати найскладніші випадки судово-медичної практики. Особливо цінували його досвід у комісійних експертизах. У повоєнний час за особливі заслуги М. М. Бокаріуса нагородили орденом Леніна. Він був членом редколегії Всесоюзного журналу «Судово-медична експертиза», республіканським судово-медичним експертом (1933—1937), упродовж кількох років обіймав посаду старшого обласного й міського судово-медичного експерта. Так само відповідально ставився він до роботи у складі учених рад Наркомату охорони здоров'я УРСР, Державного цен-

трального НДІ судової медицини Наркомату охорони здоров'я РРФСР, Всесоюзного інституту юридичних наук. Полишивши за станом здоров'я пост директора (1946) Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз (до 02.06.1944 р.— Харківський інститут науково-судової експертизи), він ще багато років залишався його науковим консультантом і до останнього дня брав участь у роботі його вченої ради⁶³.

М. М. Бокаріуса обирали депутатом Харківської міської ради кількох скликань, членом керівних органів товариств судових медиків і криміналістів від Харківського до Всесоюзного. У 1948 р. за його ініціативою започатковано й під його керівництвом розпочало свою діяльність Харківське товариство судових медиків і криміналістів. 28 травня 2008 р., з нагоди 60-річчя, це Товариство отримало почесне ім'я його фундатора — професора М. М. Бокаріуса. Помер науковець після тяжкої хвороби 2 листопада 1966 р. на 67-му році життя, похований поруч із батьком на другому Харківському міському цвинтарі⁶⁴.

Окрім Миколи Миколайовича, судовій медицині присвятили свої життя представники наступних поколінь династії Бокаріусів: донька М. М. Бокаріуса, Кіра, і його брат, син Миколи Сергієвича від другого шлюбу — Віталій.

Віталій народився 1921 р., коли старшому братові вже виповнилося 22 роки. Матір Віталія — Ніна Марківна Асвадунова — вихованка Сорбонни, прозекторка Інституту судової медицини, працювала

62 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. С. 21. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

63 Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Указ. соч. С. 445. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 15.10.2024).

64 Лесовой В. Н., Цымбал М. Л., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А. Указ. соч. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> (дата звернення: 15.10.2024).

разом із Миколою Сергійовичем. Свою останню книгу «Судова медицина для медиків і юристів»⁶⁵ уже немолодий, тяжко хворий професор присвятив «найближчим багаторічним співробітникам у нашій постійній, дружній, спільній, невтомній праці на однаково нами улюбленій ниві медичної освіти; учнівській молоді, що проходить через наш Інститут; прозекторці Ніні Марківні Асвадуровій та асистентові Миколі Миколайовичу Бокаріусу, які нині дбайливо оберігають мої старіючі сили, присвячую із теплою щирсердною подякою мою скромну працю»⁶⁶.

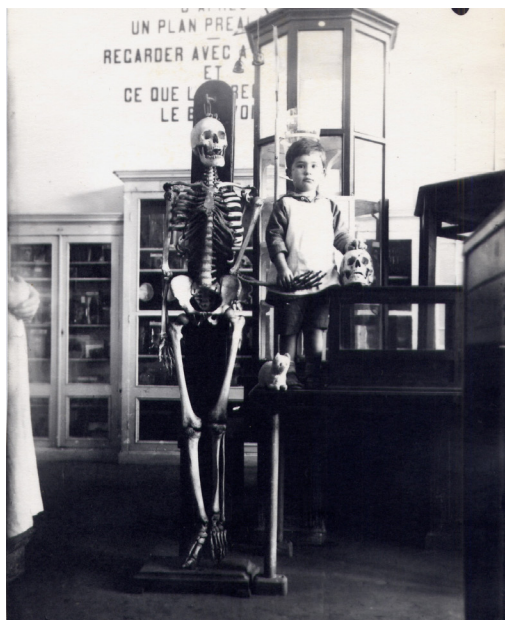

Рис. 9. Віталік Бокаріус в Інституті судової медицини (1923)

Від раннього дитинства Віталія оточували речі, пов'язані з його майбутньою професією. У родинному архіві збереглася фотографія, на якій малий Віталік стоїть поруч зі скелетом людини. Оскільки родина мешкала на території Інституту судової медицини, хлопець мав змогу читати книги з інститутської бібліотеки та знайомитися з окремими експонатами інститутського музею набагато раніше, ніж діти його віку. Енциклопедично освічена людина й талановитий педагог Микола Сергійович Бокаріус навчав молодших дітей удома за програмою, набагато ширшою за шкільну. Для того щоб зробити її більш цікавою, батько конструював і виготовляв наочне приладдя, готував малюнки. По смерті батька 10-річного Віталіка у школі зарахували до п'ятого класу, хоча він був підготовлений до восьмого: йому бракувало віку⁶⁷.

Як батько і брат, Віталій також закінчив школу на «відмінно» і після недовгих вагань зробив вибір на користь медицини: уступив на медичний факультет 1-го Харківського медичного інституту (1938). Про його навчання та ставлення до занять і науки неодноразово розповідала інститутська газета «За радянського лікаря»: в одному з номерів ішлося про його заняття фізикою в науковому гуртку (над застосуванням у медицині ультракоротких хвиль) і згадувалися сконструйовані ним у лабораторії генератор ультразвуку і мікропроектор⁶⁸, в іншому випуску студента-відмінника

65 Бокариус Н. С. Судебная медицина для медиков и юристов. Харьков, 1930. 690 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5173> (дата звернення: 15.10.2024).

66 Ключев О. М., Угровецкий О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Спіцина Г. О., Філіпенко Н. Є. Знач. твір. С. 147–148. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 15.10.2024).

67 Лесовой В. Н., Перцева Ж. Н., Ольховский В. А., Кравченко Ю. Н. Указ. соч. С. 446. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> (дата звернення: 15.10.2024).

68 Островський С. Знач. твір.

Віталія Бокаріуса, який знає три іноземні мови, характеризували як скромного юнака, точного в роботі та навчанні⁶⁹.

В. М. Бокаріус закінчив інститут із відзнакою (1942) і вже у вересні пішов на фронт. Служив в одному з евакошпиталів 2-го Українського фронту. Цей високоосвічений, цілеспрямований, організований і водночас скромний, доброзичливий і чуйний офіцер саме в роки війни зацікавився судовою медициною. За самовіддану працю судово-медичним експертом 57-ї Армії з листопада 1944 р. по квітень 1945 р. його нагородили орденом Вітчизняної війни II ступеня. У нагородному листі йдеться про те, що капітан В. М. Бокаріус «оперативністю своєї роботи забезпечив своєчасну допомогу слідчим органам у низці складних справ. У дивізіях і шпиталях він підготував до 30 лікарів-експертів. Особисто провів 49 судово-медичних досліджень трупів. Під час наступальних операцій Бокаріус неодноразово виїздив у військовий район, де особисто у медсанбатах і на полкових медпунктах під артвогнем противника й нальотами ворожої авіації проводив експертизи за терміновим завданням командування»⁷⁰.

У березні 1945 р. Віталія Миколайовича відкликали з фронту та направили до Москви у Військово-юридичну академію для підвищення кваліфікації. День Перемоги він зустрів у шпиталі, де перебував на лікуванні через наслідки тяжкої контузії. Після закінчення Академії він до кінця 1946 р. служив у м. Чернівці (Львівський військовий округ), а потім — у м. Ленінград у Військово-медичному музеї Збройних сил СРСР. Як згадує син В. М. Бокаріуса — Сергій, також лі-

кар,— «*батько був честолюбною людиною та за натурою вченим, як Микола Сергійович і Микола Миколайович. Він завжди хотів займатися тільки наукою й ніколи не думав про військову кар'єру, але війна розпорядилася за нього*»⁷¹.

На жаль, архівна довідка про службу В. М. Бокаріуса у Військово-медичному музеї не дає чіткого уявлення про зміст його роботи там. Так, у довідці зазначено, що він очолював 15-й науково-дослідний відділ Музею (1946—1949), був старшим науковим співробітником 4-го (1949—1954) і 2-го науково-дослідного відділів (1954—1956)⁷². Відомо лише, що Віталій Миколайович брав активну участь у створенні й оформленні музейної експозиції — Зали фашистських злочинів, скоєних під час Великої Вітчизняної війни⁷³.

Рис. 10. В. М. Бокаріус (1945)

Якісна професійна підготовка, невтомна працьовитість, широкий світогляд, уміння обстоювати власну думку

69 Дольний А. Зазнач. твір.

70 Спогади С. В. Бокаріуса ... С. 2.

71 Там само. С. 4—5.

72 Архівна довідка. 2014. Фонд музею історії ХНМУ. ФОР 7/2-26. НДФ 454. С. 1.

73 Спогади С. В. Бокаріуса ... С. 5.

й непохитні принципи зажили В. М. Бокаріусові заслуженого авторитету серед колег. У складі групи експертів він виїжджав на місце дуелі М. Ю. Лермонтова (1947), проводив судово-медичні й балістичні експертизи, брав участь в обстеженні бальзамованого тіла М. І. Пирогова (1948). Варто зауважити, що на останній події залишила відбиток Харківська медична школа, поєднавши наукову діяльність членів родини Бокаріусів. Річ у тім, що виняткову роль для історії української медицини та хірургії має місто Вінниця, на околиці якої в невеличкому маєтку з поетичною назвою «Вишня» видатний хірург М. І. Пирогов жив і працював останні свої 17 років. Після смерті його тіло за бажанням дружини забальзамували й помістили до усипальниці. Події громадянської, а потім Другої світової війни завдали тілу М. І. Пирогова, здавалося б, непоправної шкоди. Уряд СРСР передав цю садибу Головному військово-санітарному управлінню та доручив відновити тіло М. І. Пирогова вченим-анатомам Харківського медичного інституту (1944). Очолив та успішно впорався із цією роботою професор Р. Д. Синельников — учень М. С. Бокаріуса: доступ до тіла М. І. Пирогова відновили (1946). А син Миколи Сергійовича Бокаріуса, Віталій, брав участь в обстеженні стану тіла видатного хірурга 1948 р.⁷⁴

В. М. Бокаріус мав велику бібліотеку, де дбайливо зберігав і книги з батьківської колекції. Він багато працював з літературою із судової медицини, зокрема іноземною, і став упорядником серії бібліографічних збірників судової медицини, судової психіатрії, криміналістики, судової хімії за 1951–1956 рр., а також автором бібліографії «Іноземна

література з судової медицини за 1944–1955 рр.». У 1955 р. В. М. Бокаріус захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата медичних наук «М. І. Пирогов та судова медицина». У виборі теми дисертації, за словами автора, основну роль відіграла відсутність у тогочасній літературі праць, присвячених діяльності Миколи Івановича в галузі саме судової медицини, розробленим ним питанням, які мали важливе значення для судової експертизи. У такий спосіб Віталій Миколайович виступив і як історик медицини⁷⁵.

Рис. 11. Микола Миколайович і Віталій Миколайович Бокаріуси на конференції (1956)

У грудні 1956 р. В. М. Бокаріус перейшов на посаду викладача кафедри судової медицини Військово-медичної академії ім. С. М. Кірова. У 1958 р. здобув звання доцента. Через хворобу В. М. Бокаріус пішов у відставку в чині підполковника медичної служби (1960), проте продовжив працювати, але в Ленінградському інституті вдосконалення лікарів. Так само, як і його попередники, батько і брат, він був чудовим педагогом, залучаючи наочність до процесу викладання. За спогадами сучасників, на його

74 Бокаріус Л. В., Бокаріус С. В., Філіпенко Н. Є. Зазнач. твір. С. 39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf.2020_2_11 (дата звернення: 15.10.2024).

75 Спогади С. В. Бокаріуса

лекції прагнули потрапити не тільки слухачі, а й викладачі з інших факультетів, аудиторія завжди була переповнена. «Його хотілося слухати»,— казали про В. М. Бокаріуса: цьому сприяли якісна професійна підготовка, великий багаж знань і вміння правильно й цікаво висловлювати свої думки⁷⁶.

Про знання іноземних мов варто сказати окремо. Як гідний нащадок М. С. Бокаріуса, який знав 17 іноземних мов, Віталій Миколайович вільно спілкувався французькою, німецькою й англійською, знав італійську й іспанську мови та, звісно, латину. Коли до Ленінградського державного інституту вдосконалення лікарів приїхав італійський професор Д. Петруччі, що вивчав питання гомункулуса, В. М. Бокаріус синхронно перекладав його лекцію з французької, тому що в місті не знайшлося більш досвідченого перекладача (1960). До цього інституту приїздили на стажування лікарі з різних іноземних країн, із якими Віталій Миколайович спілкувався їхніми мовами, про що пізніше з інтересом і захопленням згадував кандидат медичних наук, доцент кафедри судово-медичних експертиз Харківської медичної академії післядипломної освіти Б. С. Лакіза, що перебував там у відрядженні⁷⁷.

Як і старші Бокаріуси, Віталій привертав до себе людей привітністю, доброзичливістю, інтелектом і навіть справедливою суворістю, якщо цього потребували обставини. Він був навдивовижу витриманим і ніколи не дозволяв собі навіть в екстремальних ситуа-

ціях підвищувати голос, тим більше — лаятися: колись він зізнався, що «за всю війну жоден старшина не змусив його вилаятися!»⁷⁸.

В. М. Бокаріус, як батько і брат, знав і любив мистецтво, мав художній талант, писав вірші. Його оселю часто відвідували фронтові й харківські друзі, цікаві люди й викладачі з інститутів, де він служив, судово-медичні експерти й криміналісти, що приїжджали у відрядження⁷⁹.

Усе це створило В. М. Бокаріусові високий авторитет серед медичної спільноти країни. Наближалася до завершення робота над докторською дисертацією, захистити яку він не встиг. У січні 1969 р. після тяжкої хвороби Віталій Миколайович на 48-му році життя помер⁸⁰. Німецький журнал *Forum der Kriminalistik* у № 3 за 1969 р. оприлюднив некролог В. М. Бокаріуса, у якому зазначив його успішну роботу як співробітника військової судово-медичної служби СРСР⁸¹.

Висновки

Стародавній філософ стверджував, що пам'ять про видатних людей має для тих, хто живе, таке саме значення, що й їхня жива присутність. Віримо, що пам'ять про харків'ян — членів сім'ї судових медиків Бокаріусів, які зробили безцінний внесок у розвиток вітчизняної судової медицини, житиме довго, аби на їхньому прикладі виховувати в молодому поколінні гордість за нашу країну та її талановитих людей.

76 Бокаріус Л. В., Бокаріус С. В., Філіпенко Н. Є. Знач. твір. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrfs_2020_2_11 (дата звернення: 15.10.2024).

77 Там само. С. 39—40.

78 Там само. С. 36.

79 Спогади С. В. Бокаріуса С. 3.

80 Ehre ihrem andenken. Doz. Dr. Med. V. N. Bokarius. *Forum der Kriminalistik*. 1969. № 3. S. 39.

81 Ibid. S. 102.

**Importance
of Bokarius family
for development of forensic medicine
in Ukraine (Review Article)**

**Zhanneta Pertseva,
Olha Vynogradova**

On the occasion of the 220th anniversary of founding of the V. N. Karazin Kharkiv National University and, accordingly, the Kharkiv National Medical University and with the aim of focusing attention on the role of the Bokarius family in the development of forensic medicine and criminalistics in Ukraine, the scientific path of three representatives of this dynasty is highlighted: father Mykola Mykolayovych and sons Mykola Mykolayovych and Vitalii Mykolaiovych. For achieving the set goal, general scientific methods were applied: description, comparison, analysis, generalization. The Bokarius family devoted more than 100 years of professional life to the service of forensic medicine and criminalistics. Mykola Serhiyovych Bokarius, known as an erudite scientist and talented teacher, the founder of the forensic direction in Ukrainian forensic medicine, did a lot to form the domestic system of forensic examination and specialized expert institutions, in particular the Cabinet of Scientific Forensic Examination in Kharkiv. The scientific, expert and teaching activities of Honored Professor M. S. Bokarius were continued by his eldest son, Mykola Mykolayovych who for 25 years headed the Kharkiv Institute of Forensic Examinations and made a significant contribution to the training of personnel at other Kharkiv institutes: medical and legal (he founded Department of Forensic Science of the latter). The fate of the youngest son of Mykola Serhiyovych, namely: Vitalii was determined by the war: after graduating from the Kharkiv Medical Institute, he went to the front. No information about him has survived in printed sources; the authors used the memoirs of his son, military doctor Serhii Vitaliiovych.

Keywords: *M. S. Bokarius Professor emeritus; Mykola Mykolayovych Bokarius; Vitalii Mykolaiovych Bokarius; forensic science and criminalistics; history; dynasty; medical education.*

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Авторки зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація

щодо конфлікту інтересів

Авторки заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kriminalistyky* [Topical Issues of Forensic Science and Criminalistics] (2019) : zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokarius (Kharkiv, 18–19.04.2019). Kharkiv. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LIiBduUEvfGdV2KsUTwMKLi6Qv-VKRzo3/view> [in Ukrainian].
- Arkhivna dovidka* [Archival reference] (2014). Fond muzeiu istorii KhNMU. FOP 7/2-26. NDF 454 [in Ukrainian].
- Bagalej, D. I. (1893–1898). *Opyt istorii Harkovskogo universiteta (po neizdannym materialam)* [Experience of the history of Kharkiv University (based on unpublished content)]. V 2 t. Harkov. T. 1. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/bf7324af-9b96-4f31-a4c2-b0f138f46413/full> [in Russian].

- Bokarius M. S. [Bokarius M. S.] (2017) / *Istoriia Kharkova u pam'iatnykh doshkakh. Faktografichni ta bibliografichni vidomosti*. URL: <http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2017/02/blog-post.html> [in Ukrainian].
- Bokarius, L. V., Bokarius, S. V., Filipenko, N. Ye. (2020). Medytsyna — profesiia yikhnoi doli [Medicine is the profession of their destiny]. *Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk*. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrf.2020_2_11 [in Ukrainian].
- Bokarius, N. N. (1966). *Zhizn i deyatelnost zaslužennogo professora Nikolaya Sergeevicha Bokariusa* [The life and work of Professor Emeritus Mykola Mykolayovych Bokarius]. Neopubl. Fond muzeyu istoriyi HNMU. FOP 7/2-26. OF 5736 [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1902). *Krystally Florence'a, ih himicheskaya priroda i sudebno-medicinskoe znachenie* [Florence's crystals, their chemical nature and forensic medical significance] : dis. ... d-ra med. Harkov. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/12908> [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1904). *O znachenii strangulyacionnoj borozdy pri povshenii* [On the importance of a strangulation furrow when hanging]. Harkov [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1915). *Sudebnaya medicina v izlozhenii dlya yuristov* [Forensic medicine as presented for lawyers]. Harkov. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5172> [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1931). *Avtobiografiya* [Autobiography]. Fond muzeyu istoriyi HNMU. FOP 7/2-25. OF 2634 [in Russian].
- Bokarius, S. V., Filipenko, N. Ye. (2019). Vitalii Mykolaiovych Bokarius — slavetnyi prodovzhuvach velykoi dynastii [Vitalii Mykolaiovych Bokarius is a glorious successor to a great dynasty]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky* : zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LIiBduUEvfGdV2KsUtWmKLi6QvVKRzo3/view> [in Ukrainian].
- Bokarius, N. N. (1941). *Avtobiografiia* [Autobiography]. Fond muzeiu istorii KhNMU. FOP 7/2-26. OF 4613 [in Ukrainian].
- Bokarius, N. N., Sokolov, B. I. (1956). *K ustanovleniyu kalibra pul po ognestrelnym povrezhdeniyam kostej cherepa* [On establishing caliber of bullets for gunshot injuries of the skull bones]. *Sbornik nauchnykh rabot po sudebnoj medicine i kriminalistike, posvyashennyj pamyati zasl. prof. N. S. Bokariusa*. Vyp. 5. URL: https://drive.google.com/file/d/1yCiCsVh9l45ekr_YMiI8qaZZpOXTyQPd/view [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1910). *Sudebno-medicinskie mikroskopicheskie i mikrohimicheskie issledovaniya veshestvennykh dokazatelstv: opyt rukovodstva dlya vrachej, studentov i farmacevtov* [Forensic microscopic and microchemical studies of physical evidence: a guideline experience for physicians, students and pharmacists]. Harkov. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3177> [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1911). *Kratkij kurs sudebnoj mediciny: v konspektivnom izlozhenii dlya studentov* [Short course of forensic medicine: in a summary for students]. B. m. [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1924). *Spravochnyj podruchnyj albom dlya rabotnikov ugolovnogozyska i milicii pri sostavlenii slovesnogo portreta* [Reference improvised album for criminal investigation officers and police officers when drawing up a verbal portrait]. Harkov [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1925). *Pervonachalnyj naruzhnyj osmotr trupa pri milicejskom i rozyzsknom doznanii* [Initial external examination of the corpse during the police and search inquiry]. Harkov [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1927). *Lupa dlya rabot nad daktilootpechatkami* [Magnifier for work on fingerprints]. *Arhiv kriminologii i sudebnoj mediciny*. T. 1. Kn. 2—3 [in Russian].
- Bokarius, N. S. (1930). *Konturnye izobrazheniya chastej tela cheloveka dlya prilozheniya k protokolam sudebno-medicinskih vskrytij* [Contour images of human body parts for appendices to forensic autopsy protocols]. Harkov [in Russian].

- Bokarius, N. S. (1930). *Sudebnaya medicina dlya medikov i yuristov* [Forensic medicine for medical and legal professionals]. Harkov. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/5173> [in Russian].
- Dolnyi, A. (1940). Pryklad, vartyi nasliduvannya [Example worth following]. *Za radianskoho likaria*. № 28 [in Ukrainian].
- Ehre ihrem andenken. Doz. Dr. Med. V. N. Bokarius (1969). *Forum der Kriminalistik*. № 3.
- Fesiunin, V. M., Tiapkin, A. S. (2020). «Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk» i nauko-va spadshchyna M. S. Bokariusa [Archives of Criminology and Forensic Sciences and Scientific Heritage of M. S. Bokarius]. *Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk*. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/acrfcs_2020_2_16 [in Ukrainian].
- Kliuiev, O. M., Uhrovetskyi, O. P., Simakova-Iefremian, E. B., Spitsyna, H. O., Filipenko, N. Ye. (2019). *Do 150-richchia z dnia narodzhennia Zasluzhenoho profesora Mykoly Serhiiovycha Bokariusa* [On the 150th anniversary of the birth of Professor Emeritus Mykola Serhiiovych Bokarius] : monohrafiia. Kharkiv. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> [in Ukrainian].
- Kliuiev, O., Bokarius, L., Tyapkin, A. (2021). The study of the scientific heritage of M. S. Bokarius is the duty of employees working in a scientific institution named after him. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. 23rd Issue. DOI: 10.32353/khrife.1.2021.06.
- Komakha, V. O. (2013). Bokarius Mykola Serhiiovych — odyz fundatoriv i pershyi kerivnyk Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz (do 90-richchia zasnuvannia Kharkivskoho NDISE) [Mykola Serhiiovych Bokarius is one of the founders and the first Head of Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations]. *Yurydycheskye zapysky*. № 2 [in Ukrainian].
- Kononenko, V. I. (1956). Nikolaj Sergeevich Bokarius. *Vrachebnoe delo*. № 12 [in Russian].
- Lesovoj, V. N., Cymbal, M. L., Perceva, Zh. N., Olhovskij, V. A. (2009). Otec i syn Bokari-
usy: zhizn, otdannaya sudebnoj medicine [Father and son Bockarius: a life given to forensic medicine]. *Universitates. Nauka i prosveshenie*. № 2. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/494> [in Russian].
- Lesovoj, V. N., Perceva, Zh. N., Olhovskij, V. A., Kravchenko, Yu. N. (2014). Dinastiya sudebnykh medikov Bokariusov [The Bokariuses, The Dynasty of Forensic Medics]. *Teoriya ta praktika sudovoyi ekspertizi i kriminalistiki*. Vyp. 14. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/issue/view/13/2014-1> [in Russian].
- Medicinskij fakultet Harkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushestvovaniya (1805—1905)* [Medical Faculty of Kharkov University for the first hundred years of its existence (1805—1905)] (1905—1906) ; pod red. prof. I. P. Skvorcova i prof. D. I. Bagaley. Harkov. URI: <https://escritorium.karazin.ua/handle/1237075002/2138> [in Russian].
- Namestnikova, L. N. (2015). Svetloj pamyati uchitelya [Light of the teacher's memory] / *Istoriya v istoriyah: Harkivska visha medichna shkola u spogadah, dokumentah i fotografiyah* ; za zag. red.: V. M. Lisovogo, Zh. M. Percevoyi. Harkiv [in Russian].
- Ostrovskiy, S. (1939). Vitalii Bokarius [Vitalii Bokarius]. *Za radianskoho likaria*. № 43 [in Ukrainian].
- Perceva, Zh. N. (2020). N. S. Bokarius — vydayushijsya pedagog vysshej medicinskoj shkoly [M. S. Bokarius is outstanding teacher of higher medical school] / *Virni klyatvi Gipokrata: rozpovidi pro tih, hto ye vzircem dlya prijedshnih pokolin likariv* ; za red.: V. M. Lisovogo, V. A. Kapustnika, Zh. M. Percevoyi ; ukkladachi: Zh. M. Perceva, I. V. Kirichok, O. V. Semenenko. Harkiv [in Russian].
- Spohady S. V. Bokariusa* [Memories of S. V. Bokarius] (2016). Fond muzeiu istorii KhNMU. FOP 7/2-25. NDF 453 [in Ukrainian].
- Tsyhanenko, A. Ya. (2015). Uchen ta vchytel. Svitlii pam'iaty profesora Mykoly Mykolaiovycha Bokariusa [Student and teacher. In memory of Professor Mykola Mykolaiovych Bokarius] / *Istoriia v istoriakh:*

Kharkivska vyshcha medychna shkola u spohadakh, dokumentakh i fotohrafiiakh ; za zah. red.: V. M. Lisovoho, Zh. M. Pertsevoi. Kharkiv, 2015 [in Ukrainian].

Vitalna adresa M. S. Bokariusu vid vypusknyts ZhMI [Welcome address to M. S. Bokarius from alumni of Zhytomyr Medical Insti-

tute] (1915). Fond muzeiu istorii KhNMU. FOP 7/2-25. OF 3913 [in Ukrainian].

Yakimovich, I. (1925). K 30-letnemu yubileyu professora N. S. Bokariusu. 1895–1925 gg. [Father and son of Bokariusu: life given to forensic medicine. 1895–1925]. *Administrativnij visnik*. № 5–6 [in Russian].

Перцева, Ж., Виноградова, О. (2024). Значення родини Бокаріусів для розвитку судової медицини України (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (37). С. 84–106. DOI: [10.32353/khrife.4.2024.06](https://doi.org/10.32353/khrife.4.2024.06).